

יוהאן לודוויג שנלר (יושב מלמנים) ובני משפחתו, 1890 (צילום: קרקוריאן)

המשפחה הראשונה מחוץ לחומות ירושלים

גילוי תעודות המקרקעין של י"ל שנלר

ז"ל, איש משרד החוץ לשעבר, מתפרסמים כאן לראשונה ומאפשרים לצייר תמונה מדויקת יותר של המיסיונר הגרמני שנלר. המקורות מלמדים על הגעתו לירושלים, נסיבות יציאתו מחומותיה, רכישות הקרקע הראשונות שביצע ועל התיישבותו בהן.

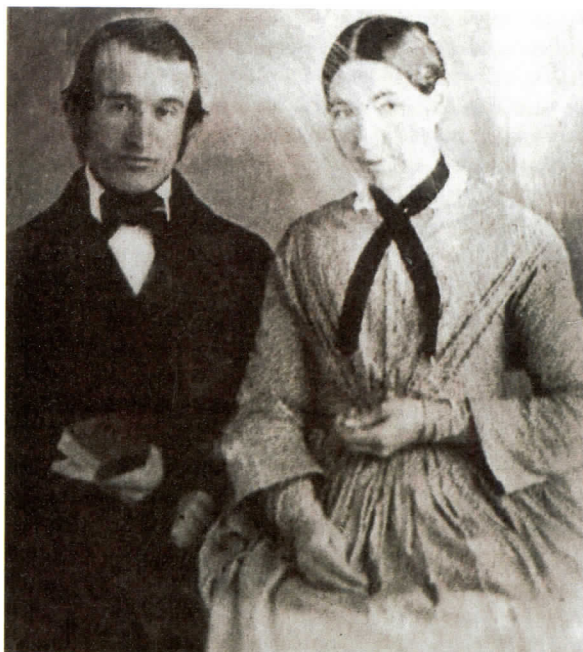
הכניסה לירושלים

ב-28 בנובמבר 1854 הגיע לירושלים יוהאן לודוויג שנלר בן ה-34 עם רעייתו הטרייה מגרלנה. הזוג נשלח מטעם מוסד מיסיון שוויצרי ליד בזל במטרה להחיות את הפעילות בתחנת המיסיון המשותקת של הארגון

יצני פעילותם של נציגים אירופיים מחוץ לחומות ירושלים בשנות החמישים של המאה ה-19 בישרו את יציאתה של העיר מקיפאונה האורבני ואת ראשיתה של ירושלים החדשה. הפעילים הראשונים היו הבישוף הפרוטסטנטי סמואל גובאט, הקונסול הבריטי ג'יימס פין, השר משה מונטיפיורי, המיסיונר יוהאן לודוויג שנלר ולבסוף הרוסים. קיים מידע מספק למדי על אודות הבישוף, הקונסול והשר היהודי. מקורות חדשים שכוללים תעודות מקרקעין, שהתגלו בארכיון הכנסייה האוונגלית המחוזית בשטוטגרט בגרמניה (Landeskirchliches Archiv, Stuttgart LKAS), ותורגמו בידי ענ"ד דוד הכהן

מערכית לחומות, נרכשה בשלבים (1852-1857) מערביי הכפר ליפתא. על חלקה זו הוקם המשק החקלאי "כרם אברהם" והחלו לבנות שם בית אבן לשומר ולציוד. הקרקע נרשמה על שם אשת הקונסול, כי כאישה הייתה חסרת אישיות משפטית, וכך עקפו את חוק איסור מכירת קרקעות לזרים. הבישוף גובאט החזיק קרקע שקיבל במורדות המערביים של הר ציון להקמת בית קברות פרוטסטנטי לעיר, כ-300 מטר מחוץ לחומות. הוא סיים לבנות אז בית ספר קטן בשוליו, בלי לבקש אישור מהרשויות. בקיץ הזה שנלך בהופעתו של מונטיפיורי בירושלים (1855). מונטיפיורי רכש קרקע חקלאית כמטחוו קשת משער יפו, שגם היא נועדה בתחילה להעסקת יהודים בחקלאות. פירמאן שקיבל ב"שער העליון" התיר לו להקים בית חולים (הוספיס) בתוך חומות ירושלים ומשלא נמצא לו מקום, הצליח לקבל אישור להסב את החלקה החקלאית להקמת הבניין המיוחל. כעבור שנה הוקמה שם טחנת הרוח הידועה, אך מרבית הקרקע נשארה שוממה עד שנת 1860, שבה הוקמה עליה שכונת מגורים, היא "משכנות שאננים". חודשיים לאחר עסקת מונטיפיורי החל שנלך לרכוש קרקעות לצרכיו. הרוסים נכנסו לזירת המקרקעין שנתיים אחריו.

אלא שהרעיון לבנות בית פרטי ולהתגורר עם משפחה מחוץ לעיר לא עלה על דעת איש עד אז. הפחד מפני שודדים וחיות טרף היה מוחשי ביותר. הבישוף גובאט סבר, למשל, לאור מסעותיו המיסיונרים לאתיופיה, שהקמת מאחז אירופי באזורים פראיים תיתכן רק במתכונת של מושבה צבאית חמושה, ומסעותיו באוריינט המוסלמי חיזקו את דעתו. הוא עבר דירות בתוך העיר העתיקה, ולבסוף שכר לו ולמשפחתו בת עשרת הילדים דירה ברחובה הראשי.

יוהאן לודוויג שנלך ורעייתו מגדלנה בהגיעם לירושלים, 1854 (מתוך: Eisler & Kraus (Hrsg. Nach Jerusalem müssen wir fahren, Birsfelden, 2002, s. 13)

בירושלים. התיישבותם בעיר הקודש נועדה גם לחזק את הקהילה הפרוטסטנטית הקטנה שזכתה להכרה אצל השלטונות בעשור הקודם. כבר עם בואו התברר לשנלך כי שיקומה של תחנת המיסיון אינו מעשי, משום שכל חבריה נטשו אותה. לשנלך נותר לגבש את שליחותו מחדש בסיוע הבישוף, שסיפק לו תעסוקה זמנית ושיעורים בערבית. בעוד השגלים מתוודעים לעיר המזרחית הזרה וליושביה, נכנס החורף, שהיה אז קר במיוחד ואף מושלג (1855). הם חזו באוכלוסייה החולנית המצטופפת בדירות קרות וטחובות המושכרות תמורת דמי שכירות גבוהים. ההסתגרות בין החומות בלילות הקרים לא תרמה לרווחתם ובאביב איבדה מגדלנה את תינוקה בלידה. בנסיבות אלה החליטו בני הזוג לצאת מהחומות מהר ככל האפשר ולבנות לעצמם בית פרטי מחוץ לעיר העתיקה.

רעיון התיישבות מחוץ לעיר

קניית קרקע מחוץ לחומות בשנת 1855 נראתה לשנלך אפשרית בהחלט. בנוסף ליוונים אורתודוקסים שהחזיקו קרקעות מסביב לעיר ועיבדו אותן, הוא מצא כי גם כמה ממקורביו הפרוטסטנטים כבר רכשו שם אדמות. השליח השוויצרי אנרי באלדנשפרגר קנה בשנת 1848 קרקע בארטס, דרומית לירושלים, והקים שם חווה. הקונסול הבריטי פיץ רכש בשנת 1850 קרקע באזור טלביה בניסיון להעסיק שם יהודים עניים בחקלאות מטעמים דתיים ופילנתרופיים. על החלקה, שהייתה במרחק של כקילומטר אחד מהחומות, הקים בית אבן קטן בעל חדר אחד ששימש לצורכי איחסון וניהול, וסביבו נפרס מאהל הקיץ הקבוע של המשפחה. חלקה אחרת של פיץ, כ-3 קילומטר צפונית-

גיימס פיץ בכניסה לכרם אברהם, 1852

על מגורים בחלקתו יפת הנוף בהר ציון לא הרהר כלל והסתפק במאהל משפחתי גדול מעל ליפתא בעונת הקיץ. את השנלרים הזהיר באופן נחרץ לכל יעשו מעשה פזיז וכך עשה גם קונרד שיק הגרמני, ותיק המייסונים השווייצרים בעיר. גם הקונסול הבריטי פין לא הסתכן. הוא החליף פעמיים מעונות בעיר ולבסוף התמקם עם משפחתו בדירה ליד שער שכם והיא שימשה גם למשרדו. אשתו התלוננה על הביוב הפתוח וכתבה שהבחירה הייתה מאולצת כי לא נמצא בית אחר בעיר. את ביתן האבן הקטן שלו בטלביה, שלא הורחב מעולם, לא החשיב פין כמגורים ובמסמכיו תואר האתר כ"מחנה" או "מאהל". ידידת המשפחה מרי א' רוג'רס כתבה בזיכרונותיה שנים אחר כך שהקוטג' היה "בית המגורים הפרטי הראשון מחוץ לעיר ובמשך זמן רב אף היחיד" (מ"א רוג'רס, חיי יום-יום בארץ ישראל, ש' הרן ותרנום, 1984, עמ' 31), בהמשך לטענה דומה שהשמיעה אשת הקונסול. כעת יובן כי אימרה זו, ששבתה את לב החוקרים המודרניים, הייתה מוטעית. המקום לא שימש למגורים והיה זניח בנוף.

בני הזוג שנלר התעלמו מאזהרות מקורביהם וניגשו נחושים להגשמת תוכניתם. לימים כתב שנלר בקצרה: "קראו לכך אירוע חריג, התחלה מוזרה, אי ידיעת תנאי הארץ וחובכנות בזבזנית" והוסיף ש"על תמיכה לצעד כזה לא יכלו לקוות" (*Jahresbericht des Syriches Waisenhaus*, 1876). (St. Chrischona, 1877, p. 9).

רכישות המקרקעין הראשונות

עם תום החורף דיווח הקונסול הבריטי כי שנלר מברר אצלו אפשרות לקבל הגנה וסיוע ברכישת קרקע בסביבת "כרם אברהם". פין נעתר בחפץ לב לבקשות "הגרמני תם הלב", הדריכו, ואף הסכים להשאיל לו כלי עבודה. בסתיו 1855 רכש שנלר מערביי ליפתא חלקה ראשונה ואחריה שתיים נוספות.

צמד חוזי המקרקעין שנמצאו בגרמניה מתארים שתיים מהעסקות. הללו נערכו בנוכחות עדים במג'לס (בית הדין המקומי) ואושרו אחר כך בקונסוליה הפרוסית בירושלים. חוזה שלישי אבד. המסמכים הם תרגום לגרמנית של תעודות המקור שנכתבו בערבית ולא נמצאו. הן נערכו בידי רשם אחד, כתובות בכתב יד גותי על נייר חלק (לא רשמי) ונוסחם אחיד. שנלר זכה בשניהם לתואר מפואר: "נושא תהילת הדת הנוצרית ותפארת ממשיכי ישוע, אדון לודוויג שנלר, בן חסות של ממשלת פרוסיה הנעלה, תושב ירושלים". גבולות כל חלקה הוגדרו, כנהוג, באמצעות

אזכור שכנותיה ומבלי לציין את גודלה או את שימושה העתידי. בשחזור מאוחר יותר יתברר ששלושתן צמודות ושטחן הכולל מגיע ל-30 דונם לערך.

החלקה הראשונה, "חירבת באדר" (Chirbet Badr), נרכשה ככתוב, ב"ראשית צפר 1272", כלומר בתחילת אוקטובר 1855. המסמך בעניינה מרוכז בגיליון אחד שבתחתיתו אישור התאמת התרגום לרשמה דפי מקור. לאורך השוליים השמאליים נכתבה הערה באיטלקית, בחתימת הקונסול הפרוסי ד"ר רוזן, שהמסמך "נחתם באופן חוקי בנציגות הפרוסית, ירושלים, 11 באוקטובר 1855". איטלקית, יש לזכור, הייתה אחת השפות המקובלות דיפלומטיה של התקופה.

המוכר היה ערבי בשם אחמד עוואד באדר מוותיקי הכפר ליפתא. חלקות אחרות הקיפוח משלושה צדדים ומדרום לה נמצאה "דרך" (לימים רחוב מלכי ישראל). בחלקה היו שלושה בורות מים. שולמו עבורה 16,000 פיאסטר טורקי (כ-145 פאונד אנגלי) ואלה שולמו בכסף מזומן שהביא עימו שנלר מחו"ל. המסמך נחתם בנוכחות חמישה עדים, וליד שלושה מהם נוסף שם הקונה בראשי תיבות - ל"ש (לודוויג שנלר). על חלקה זו בנו השנלרים את ביתם הראשון, זה שהתפתח עם השנים לבניין הראשי בעל מגדל הפעמונים המפורסם של ימינו.

החלקה השנייה, "ארד כרמוס" (Ard Karmus), נרכשה שלושה חודשים מאוחר יותר, בתאריך "ראשית ג'מאד אלאוואל 1272" לאמור ראשית ינואר 1856. היא השיקה לדרך המוזכרת מצידה הדרומי והיו בה, ככתוב: "גסר [מגדל שמירה] ישן ומתפרק" וכן עץ זית בודד שנותר בבעלות פרטית של צד שלישי מליפתא. המוכרים היו שישה אחים בני חמולת נאסר מליפתא, שקיבלו עבורה 14,000 פיאסטר (כ-127 פאונד אנגלי). ההסכם נחתם בנוכחות ארבעה עדים. התעודה נפרסה בכתב יד מרווח על פני שני עמודים ונכרכה בחוט אדום דיפלומטי.

החלקה השלישית, חסרת התעודה, נקראה "גלוביה" (Gallubia) ועליה נודע בעקיפין בשנת 1882. במכתב ששלח אז שנלר לקונסול ד"ר רייטץ לצורך הסדרת המיסוי מול השלטונות, הוא ביקש אישור רשמי שמסמכי הקנייה של האדמות שנרכשו בימים עברו נשמרו בקונסוליה. נכללה בהם חלקה שלישית בשם "גלוביה" שנרכשה גם היא מששת האחים מליפתא (מכתב י"ל שנלר לרייטץ, 30.9.1882, ג"מ, תיק 258, תעודה 1137). במפה שהכין המורד תאודור זנדל בשנת 1894 למכלול השטחים של שנלר נחשפו החלקות "גלוביה" ו"ארד כרמוס" בשמותיהן.

ספח א: שטר קנייה של החלקה 'חירבת באדר' ללחודיג שנלר (1855) FFF

עילת מסמך זו הינה כי ביום הנכר לעיל קנה נושא תולדת הדת הנוצרית ותפארת ממשכי ישו, האדון לחודיג שנלר, בן חסות של ממלכת פרוסיה הנעלה, תושב ירושלים, בכסף הוא ולא בכסף זר, מהמזכר עוואד באדר תושב הכפר ליפאט, אדמת מורע בשם חירבת באדר [chirbet Badr] מקרקעת ליפאט.

המזכר נכח עימו במגילת הוא מכר לו מכירה ברת חוקי [בכס] המצוי בבעלותו במשך יותר מ-40 שנה ובקביעות כפי שנקבע על ידי אביו, ומבלי שמישהו ימנע מהם זאת או מצוי בכסמך לגביו טרם מכירה זו.

חלקת אדמה זו כוללת שלוש בריכות לאסוף מי גשם. הגבול הוא בדורום – הדרוך – במורה – כרם ואקף השיך ללא ראיין או – ספראן, שניהם מליפאט; במערב – קרקעות עיבאד הואר הג'יל, תושב ליפאט, ובצפון – אדמות חמד המזר וספראן.

את המקרקעין הללו, כפי שתוארו כאן ועל פי הגבולות שציינו לעיל, הוא מכר לו כעת עם כל הזכויות הנגזשות לזון כולל הדרוך, הקירות [טראסט ג.ג.] וכל הקשור להם. מכירה זו הינה שלמה ונכונה כמו גם הקנייה – שהינה בחוקי לפי חוק ומכירה בצדק מודירה בכסף מולטני המסחכם בשש עשרה אלף פיאטר, סגא אל-מדי. כסום זה שולם במוזמנים גיזון ליד המזכר הג'יל מיד הקונה הג'יל. בותאם לכך קרא המזכר לעדים שטעמו שתעידו שהקונה אינו חייב עוד דבר – נקודה שעלולה הייתה להדאיג את הקונה. הקונה קיבל ערוחם זו והכיר בה עם העברת התמורה על קרקע.

על כן עברה חלקת הקרקע כולה לפי גבולותיה וכפי תאורה הג'יל, לקנינו של מר לחודיג שנלר, ויש לו וכות עליה כמו כל בעלי קניין על קנינים ובעלי וכות על וכותם.

לפיכך נכתב מסמך זה בתחילה צפרי 1272 [אוקטובר 1855 ג.ג.]

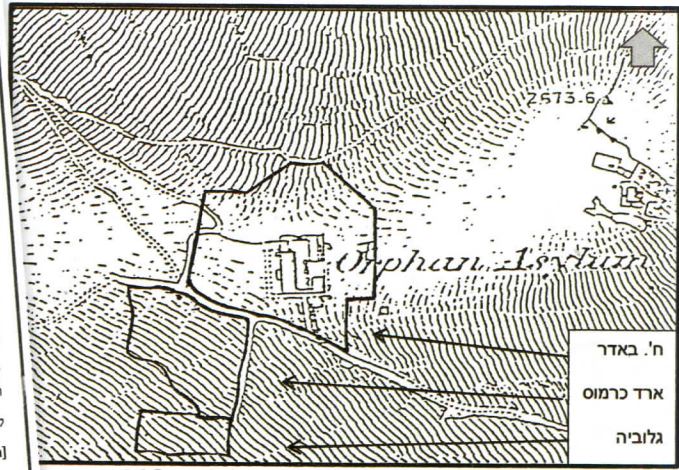
[חתימות]:

עו:	עו:	עו:	עו:
חמד עלי	חוק אלאחאק	מוחמד סאלם	מוחמד כמאל
מליפאט		מליפאט	מליפאט
[הקונה]:	ל.ש.	ל.ש.	ל.ש.

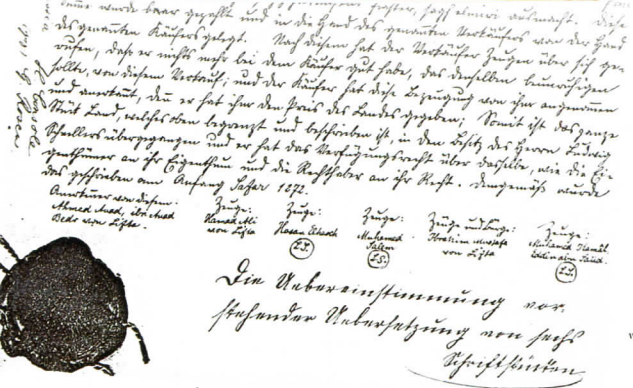
[הקונסול]: הריני מאשר בזאת התאמה של התרגום הג'יל של ששה מסמכים (VI-1), יחד עם המקור הערבי שהובא כפני.

[חותם עשויה אדום של הקונסוליה הפרוסית]

[הערה לאורך השוליים השמאליים, באיטלקית]:
נתמם כדון בנציגת הפרוסית, ירושלים, 11 באוקטובר 1855. הקונסול ג. רוזן.

שלוש הקרקעות של שנלר על רקע מפת ירושלים של וילסון, 1864 (מתוך: ג' גורדון, התפתחות אתר היסטורי בתוך עיר: מתחם שנלר, 1988, עמ' 29)

שטר המכירה של חלקת "חירבת באדר" ללחודיג שנלר, 1855

תרגום שטר המכירה

(1978, p. 46)

בסתיו הותקף שנלר לעת ערב על ידי שודדי דרכים, הוכה והוברח שותת דם על חמורו חזרה העירה. כלילה ההוא נולד בנו בכורו תאודור והזוג ראה בזאת אות ששליחותם רצויה בעיני האל. הם דבקו בנחלתם והמשיכו להרחיב את ביתם. בשנת 1857 מת בביתם שליח שוויצרי שאותו סעדו לאחר שחלה בקדחת. הבנייה נמשכה. בשנת 1858 שטפו מעשי אלימות את סביבות ירושלים. טחנת הקמח

שנים ראשונות בנחלה (1856-1860)

בראשית שנת 1856 יצאו השנלרים להתיישב על אדמתם כשטחים הפראיים. בסיוע בנאים מליפאט שיפצו חורבה, ועד חודש יולי ניצב שם בית אבן קטן דו קומתי שסביבו עשרה בורות מים ושתילים ראשונים. "בעיניים אירופיות", כתב שנלר, "הרי זו שממה צחיחה, ולא ראוי לכבוז עליה מילה בדפים רשמיים" A. Carmel, Palästina-Chronik, Ulm,

הבניין הראשי במתחם שנלר (1930) שניצב על חורבות בית ההתנחלות הראשון (אוסף מטסון, ספריית הקונגרס האמריקני)

מעמד פוליטי או ציבורי, לקבל אישור רשמי כמג'לס לרכוש קרקעות לצרכים פרטיים על שמו, חרף האיסור בחוק העות'מאני למכור אדמות לזרים בלא אישורים מיוחדים מ"השער העליון".

לדעתי, שתי תעודות המקרקעין של שנלר פותחות פתח להסבר הצלחתו. המכנה המשותף המקורי של רכישות הקרקע של היוונים-אורתודוקסים, פין, מונטיפיורי ושנלר היה רעיון הפיתוח החקלאי. ככל הנראה עמדת השלטון המקומי בירושלים הייתה נוחה ביחס לרכישות כאלה אפילו על ידי זרים, כיוון שהן נועדו להטיב עם תושבי העיר. מסיבה זו גם אושר למונטיפיורי להקים על חלקתו בית חולים. מבחינת שנלר, על כל פנים, היה זה רגע של חסד, כיוון שבפברואר, חודש לאחר שסיים את רכישותיו הנזכרות, נקבעו תקנות הח'טי הומאיון, שאפשרו לזרים לרכוש מקרקעין כנגד חיובם במיסים ככל תושב עות'מאני אחר. בשנה העוקבת הגיע פחה חדש, עוין לאירופים, וב-1858 פורסם חוק המקרקעין העות'מאני שיסד מרשם מקרקעין מודרני וכללי פיקוח חדשים בענף. ♦

מצבת הקבורה של הזוג שנלר בבית הקברות הפרוטסטנטי בהר ציון (באדיבות המחבר)

של מונטיפיורי ובית ספר גובאט נפרצו ועוברי אורח נשדרו ואף נרצחו. השנלרים לא נרתעו גם כשנודע דבר התקפה קטלנית של פורעים על חווה גרמנית מבודדת דומה לשלהם ב"הר התקווה" (Mount Hope) מחוץ ליפו, ובינתיים נולד בנם השני לודוויג. אלא שבדצמבר פרצה כנופיה מאבו גוש לכיתם באישון לילה, הכתה במיסינור ובזזה את המקום לעיני המשפחה המבועתת. באביב העוקב (1859) הדף שנלר, הפעם חמוש ברובה, התקפת לילה נוספת. בעצת הפחה והקונסול הפרוסי שוכנעה המשפחה לחזור זמנית העירה. הם שילמו סכום נכבד לשומר ועברו להתגורר בבית הספר של גובאט בהר ציון למשך חודשים מספר. בינואר 1860 השלימו השלטונות את בניית שרשרת מגדלי השמירה לאורך דרך ירושלים-יפו והשנלרים שבו לביתם, חובקים ילדה חדשה, מריה שמה. באביב הם אירחו ארבעה חברים מקהילת הטמפלרים שהגיעו לסיוור היכרות ראשון בארץ. ב-11 בנובמבר 1860 פתחו בנחלתם את "בית היתומים הסורי" עבור אסופים ממלחמת העדות בלבנון, שיהפוך לימים למוסד המיסיון הפרוטסטנטי המפורסם. ♦♦♦

משפחת שנלר הייתה המשפחה החלוצית הראשונה שהעזה להתגורר במגורי קבע מחוץ לחומות ירושלים. היא חיה על אדמתה תוך סיכון רב מאביב 1856, ושנה זו נחקה באבן בבניין הראשי. לימים כתב בנם ברבעון המוסד:
הם קנו את המגרש, [...] עזבו את מעונם הזמני [בעיר], ועברו, על רכושם, לחלקה הנ"ל, כדי להתיישב כעירונים וכאירופים הראשונים לפני שערי ירושלים.

(Bote aus Zion, 1898 [4], p. 51)

עובדות אלה שולבו גם בנאום הברכה לקיסר הגרמני וילהלם השני בעת ביקורו במוסד בשנת 1898. הבחירה של בני הזוג שנלר לצאת מהחומות ולהתיישב מחוץ להן נעשתה מתוך שיקולים פרקטיים ונבעה מתנאי החיים הקשים בירושלים ומזמינות הקרקע לרכישה. הם לא בחרו להתיישב בקרבת האוכלוסייה הערבית לצורכי מיסיון כפי שסברו בעבר החוקרים. כבר עם בואם ארצה הדריכם הבישוף גובאט שפעילות מיסיון בקרב מוסלמים מסוכנת ובקרב יהודים היא חסרת סיכוי, ולכן עדיף לפנות לקהילות הערביות-נוצריות הוותיקות, וכך היה. לשנלר לא היה עניין לנצר את תושביה המוסלמים של ליפתא הסמוכה.

השאלה החשובה יותר, העולה ממסמכי המקרקעין היא כיצד הצליח מיסינור, שהיה נתין זר וחדש בעיר, חסר

לעיון נוסף

1. ג' גורדון, "התפתחות אתר היסטורי בתוך עיר: מתחם שנלר בירושלים העות'מאנית (1855-1914)", תואר מגיסטר למדעים בתכנון ערים ואזורים, טכניון 1988.
2. ג' גורדון, 'מתחנת מיסיון לשכונה: התפתחות מתחם בית היתומים הסורי (שנלר) בירושלים בשלהי העידן העות'מאני', קתדרה 128 (תמוז תשס"ח), עמ' 73-100.
3. J. Eisler & A. G. Kraus (Hrsg.), Nach Jerusalem müssen wir fahren, Birsfelden 2002.
4. ר' קרק, 'משפחת פין, חקלאות, יהודים ומשיחיות', קתדרה 66, (טבת תשנ"ג), עמ' 175-179.